

Антытэза ў афарыстычных выслоўях

Афарызмы, як вядома, яркія мудрыя выслоўі. Яны маюць свой адметны, незвычайны твар, і яны, як правіла, неаспрэчныя аргументы ў дыскусіях, выразныя характарыстыкі маўлення суб'яднакаў.

Не прэтэндуючы на поўны аналіз тых моўных фактараў, фігур і сродкаў, якія спрыяюць нараджэнню своеасаблівых формул чалавечай мудрасці (гэта тэма, праблема для шматлікіх даследаванняў – на перспектыву), спынімся толькі на адной стылістычнай фігуры – антытэзе і некаторых яе разнавіднасцях. Сутнасць антытэзы ў супастаўленні супрацьпастаўленых кантрасных паняццяў, вобразаў, прадметаў, з'яў, уяўленняў. “Усе істоты, з'явы, паняцці – гэта бінары, якія валодаюць двума полюсамі” [1, с. 268]. І супастаўленне гэтых паняццяў дае магчымасць паўней зразумець сутнасць навакольнага асяроддзя.

Афарыстычныя выслоўі ўзнікаюць як вынік гнавання, інтэрпрэтацыі, ацэнкі чалавекам навакольнага асяроддзя та ўсёй яго разнастайнасці і выражаюць суб'ектыўныя адносіны да свету: *Мгось і жыццё, / Ёсць у іх падабенства. / Раніца звонкая, / нібы маленства, / Поўдзень гарачы і дужы, / як сталасць, / Вечар задумлівы, ціхі, / як старасць* (С. Законнікаў); *Зернейку трэба загінуць у чорнай раллі, / Каб сыжыць...* (Н. Мацяш). *Малодзязь маці ўдалыя сыны, / І стараць – як няўдалыя яны* (Я. Сіпакоў). Пабудаваныя паводле сінтаксічных нормаў літаратурнай мовы такія канструкцыі вызначаюцца своеасаблівым глыбокім зместам, нярэдка багатым падтэкстам, які забяспечваецца сэнсавымі адносінамі паміж іх кампанентамі – лексемамі, словазлучэннямі. Афарыстычныя выслоўі валодаюць асноўнымі катэгорыямі тэксту – звязнасцю, зместавай структурам, цэльнасцю, што дае магчымасць ім выступаць камунікатыўнымі адзінкамі маўлення. Іх значны і глыбокі змест рэалізуецца найперш дзякуючы вобразным сродкам мовы, розным стылістычным фігурам, найперш антытэзе, якая тлумачыцца філасофскім законам адзінства і барацьбы супрацьлегласцей. Названая стылістычная фігура ў пэўным сэнсе супрацьстаіць большасці іншых стылістычных фігур менавіта тым, што ў ёй строга захоўваюцца ўсе правілы розуму, стройнай пабудовы апазіцыйных пар без парушэння лагічных нормаў. Антытэза ажыццяўляецца для таго, каб паставіць паняцці ў суадносіны кантрасу, прычым гутарка ідзе не толькі пра тыя паняцці, якія ў прынцыпе контрарны (антонімы), але і паняцці, звычайна не звязаныя паміж сабой ніякімі ўзаемаадносінамі, такія, што становяцца *канфліктнымі*, калі аказваюцца побач у пэўным кантэксце. Так, у прыватнасці, нараджаюцца некаторыя *мота* (арыгінальныя дасціпныя выслоўі): *Ад прыроды шпак, а выпендрываецца, як калібры* (Р. Барадулін); *Глыбакадумныя на фота, / Пустанарожнія ў жыцці* (П. Броўка).

А л а ё з і с – разгорнутая антытэза – рэалізуецца ў межах складанага сказа або цэлага тэксту і ўключае ў свой склад некалькі супрацьпастаўленняў, якія падкрэсліваюцца адпаведнымі злучнікамі, інтанацыяй і іншымі сродкамі і ўскладняюцца асацыятыўнымі і сэнсавымі сувязямі з іншымі словамі ў тэксце. Назіраем такую з’яву ў наступных афарыстычных выслоўях беларускіх пісьменнікаў: *Спакой – не сон, не бросня забыцця, / Спакой – жывога руху раўнавага, / Грамоў і бур законнае дзіця, / У спёку – дождж, у дождж – сухая смага* (А. Звонак); *Як ні хітруй, а праўда ў тым, / Што ўсе мы хворыя адным: / Нам едкі дым – чужая слава, / Ну, а свая – салодкі дым* (У. Някляеў); *І дзе б ні працавалі вы, / Любому кідаецца ў вочы, / Як крэчка цяжкавагавы, / А паражняк – заўжды ляскача* (А. Грачанікаў).

Даволі часта ў арганізацыі афарыстычных выслоўяў дапамагае а м ф і т э з а. Гэта разнавіднасць антытэзы, заснаваная на сцверджанні дзвюх супрацьлеглых прымет, з’яў і інш. Кампаненты амфітэзы, як правіла, звязваюцца спалучальным злучнікам і: *Вада і агонь, якія пярэчаць адно аднаму, мірацца на чалавеку: і вада ачышчае яго, і агонь таксама* (А. Разанаў); *Чалавек – бездань і неба адначасова* (С. Алексіевіч); *Знявага і павага / Заўсёды побач крочаць* (А. Пысіні); *Рабам тваім быць не жадаю / і царом тваім быць не хачу* (В. Жуковіч); *Не скрыжаванні дабрыві і зла / І ў грэшнага – святыя – ёсць памылкі* (В. Аюлава).

Афарызмы будуюцца і яшчэ на адной разнавіднасці антытэзы – а к р а т э з е, якая заснавана на падкрэсленым сцверджанні адной якой-небудзь прыкметы, факта, з’явы шляхам адмаўлення супрацьлеглага: *Не журыся, хлопча, / Што палрэм не на печы. / Ганарыся, хлопча, / Што загінеш у сечы* (А. Пісьменнік); *Не жыць як набяжыць, / А кожны дзень жыць годна, / Ахвярна і турботна, / Без зайздрасці ў душы* (А. Зэкаў); *Не магу цяпець я верхадлядаў, / Верхалазам – тысячы пашан* (П. Панчанка); *Найсаладзей быць чалавекам унізе, чым варонай на вышыні* (У. Ліпскі); *Няхай галодная – ды воля, / Чым сытая – але турма!* (В. Вярба); *Чым далей ад паверхні мя зямлі, / То ўсё даступней нам яе глыбіні* (Н. Мацяш).

Стварэнню кантрасту ў афарыстычных выслоўях спрыяе і а л е а т э з а – фігура маўлення, заснаваная на супрацьпастаўленні формаў якога-небудзь слова ці некалькіх аднакарэнных слоў: *А буду – прысутны! – памру, ды не вымру* (С. Панізнік); *Агню без цемры цемнавата, / Не цёмна цемры без агню* (Р. Барадулін); *Такі рухавы малы – / што амаль што выслізгвае са свету, / такі нерухомы стары – / што свет амаль што выслізгвае ад яго* (А. Разанаў); *Лепей недаацэніць сябе, чым пераацэніць. Калі недаацэніш – цябе правяць людзі. Пераацэніш – таксама правяць пасля* (Я. Сіпакоў).

Адносіны паміж супрацьпастаўленнямі ў афарыстычных выслоўях носяць больш складаны характар, і іх семантычная сувязь не можа быць падведзена пад строгае паняцце лексічнай антаніміі.

Нярэдка антытэза падкрэсліваецца аднолькавым характарам яе размяшчэння ў адпаведных частках афарыстычнага выслоўя – паралелізмам.

На гэтым грунтуецца такі стылістычны прыём, як с і н к р ы з і с, заснаваны на злучэнні (камбінацыі) дзвюх антанімічных канструкцый (словазлучэнняў, сказаў). Як правіла, у антанімічныя адносіны ўступаюць словы з кожнай асобнай канструкцыі. Гэты прыём шырока выкарыстоўваецца ў тэкстах прыказкавага тыпу, у тым ліку і ў афарызмах. Праілюструем сказанае: *Разумны (1) чалавек заўсёды ратуе (2) свой народ, а дурны (1) яго забівае (2)* (Я. Сіпакоў); *Адным (1) ляцець (2) высока, ходам крэсным – / Паўзці (2) другім (1), хто розумам аглух* (А. Звонак); *Адны (1) трымаюць нос высока (2), / Другія (1) у дол спускаюць вока (2)* (Якуб Колас); *Гаварыць (1) з незнаёмым чалавекам (2), які разумее цябе. – асалода. Маўчаць (1) з бліжнім чалавекам (2), які таксама разумее цябе, – яшчэ большая асалода* (Я. Сіпакоў); *Бедны (1) запомніць багатыя дні (2), / Бедныя дні (2) не забудзе багаты (1)* (Р. Барадулін). Як бачым, у апазіцыйныя адносіны ўступаюць некалькі адзінак з кожнай канструкцыі, гэта не толькі лексемы, а нярэдка і фразеалагізмы.

У калекцыі беларускіх афарыстычных выслоўяў не адзінкавыя прыклады, арганізаваныя з удзелам некалькіх разнавіднасцей антытэзы. Так, акрэслена А. Разанава “*Чалавек – гэта два чалавекі, як дзве / далоні, што лепяць суладна снежку ці / перакідваюць, каб утрымаць, жарыну: / адзін з іх – пачатак, другі – завяршэнне, / адзін з іх – зьток, другі – суток, / адзін з іх – прычына, другі з іх – вынік, / адзін з іх – пытанне, другі – адказ, / а паміж імі цякуць, вынікаючы з іх / і ўпадаючы ў іх, сусветы...*” выразна дэманструе і сінкрызіс і алаёзіс. І не варта шукаць, што тут першаснае, а што другаснае, што найбольш важнае, а што другараднае. Выкарыстанне антытэзы ва ўсіх яе праяўленнях, супастаўленне супрацьлеглых паняццяў дазваляе выказаць думку больш ярка і эмацыйнальна, дае магчымасць дакладней выразіць свае адносіны да сказанага. Многія рэчы становяцца больш зразумелымі толькі пры параўнанні і супрацьпастаўленні адна адной.

Як вядома, адной з разнавіднасцей лексічных антонімаў з’яўляюцца кантэкстуальныя. Гэта вынік антытэзы. Нярэдка такія апазіцыі сустракаюцца ў афарыстычных выслоўях разгорнутаі структуры –у перыядах: *І радасць – ніякая радасць, а гора, / І песня – ніякая песня, а скарга, / І страва – ніякая страва, а камень, / І брага – ніякая брага, а слёзы, / І сонца – ніякае сонца, а крыга, –/ Калі ты на свеце ўсім гэтым / Не маеш з кім падзяліцца* (М. Танк). Спецыфічная сінтаксічная арганізацыя дазваляе антанімічна супаставіць такія лексічныя адзінкі (*радасць – горыч, песня – скарга, страва – камень, брага – слёзы*), якія па-за названым кантэкстам лагічна не спалучаюцца, іх цяжка ўявіць як кантрасныя, што, аднак, не парушае законаў антаніміі. Наадварот, раскрываюцца семантычныя патэнцыі слоў, праяўляюцца нечаканыя адценні іх значэнняў. Нездарма гавораць, што лепшымі сінонімамі ў мове выступаюць антонімы. Такія нечаканыя супрацьпастаўленні, заснаваныя на антытэзе, дазваляюць гэтай канструкцыі быць яркай і запамінальнай, глыбокай па думцы, напоўненай значным філасофскім падтэкстам –адбываецца афарызацыя.

Неабходная прыкмета антытэзы – эмацыянальная афарбоўка, імкненне да ўнікальнасці супрацьпастаўлення. Гэта магчыма толькі пры парушэнні правіл аналогіі. Прыкмета, паводле якой суадносяцца прадметы, з’явы, падзеі і інш., невідавочная. Чытачу (слухачу) прапануецца дадумаць сэнс сказанага, спасцігнуць яго ў адпаведнасці са сваёй эрудыцыяй, са сваім інтэлектуальным патэнцыялам, са сваёй эмацыянальнай настраёвасцю. Так, у афарыстычным выслоўі *Немінучы / паэт неўміручы; / ён – не рэха, ён – голас і зрок!* (В. Жуковіч) лагічнай бачыцца апазіцыя *рэха – голас* і зусім нечаканай *рэха – зрок*, дзякуючы чаму раскрываецца яркая глыбіня думкі. Яшчэ прыклад: *Не выклікай / да сябе шкадавання, / Лепш выклікай на сябе агонь* (К. Кірэенка).

Такім чынам, колькасць афарыстычных выслоўяў, разлічаных на востры сэнсавы эфект, грунтуецца на антытэзе, у аснове якой параўнанні, супастаўленні прадметаў, з’яў, падзей – нярэдка нечаканя, спантаннага, нават алагічнага. Супрацьпастаўленне завастрае думку, рэзкасць і кантраст заўсёды актывізуюць мысленне чалавека, цягнуць за сабой пэўныя асацыяцыі, алузіі. Значыць, выслоўе дасягае сваёй мэты – запамінаецца і выкарыстоўваецца пры неабходных сітуацыях.

Літаратура

1. Аскольдов, С.А. Концепт и слово / С. А. Аскольдов // Русская словесность. От теории словесности к структуре текста: Аналогия / Ин-т народов России, Московский гос. лингв. университет, Об-во любителей российской словесности; под ред. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267–279.
2. Гаўрош, Н.В., Нямковіч, Н.М. Афарыстычныя выслоўі беларускіх пісьменнікаў / Н.В. Гаўрош, Н.М.Нямковіч. – Мінск: Вышэйшая школа, 2012. – 638 с. (Тэксты афарыстычных выслоўяў прыводзяцца па гэтым выданні).
3. Старичёнок, В.Д. Большой лингвистический словарь / В.Д. Старичёнок. – Ростов-на-Дону: “Феникс”, 2008. – 311 с.